

USMENA I PISANA KNJIŽEVNOST DVA VIDA NACIONALNE KNJIŽEVNOSTI I KULTURE

Dubravka Poljak-Makaruha
Pedagoški fakultet Rijeka

Usmena i pisana književnost vrlo su često nasilno odvajane - obje književnosti ili oba vida i usmeni i pisani, vezani su ne samo zajedničkom umjetničkom uporabom riječi već i snažnim utjecajima i prožimanjima. Ovaj tekst to pokušava ukratko pokazati.

"Riječi su kao i ljudi: rađaju se, rastu, putuju, prelaze međe općina, pokrajina i država, prilagođuju se, preoblikuju se, mijenjaju narodnost i državljanstvo, razmnažaju se, stare i umiru, a - za razliku od ljudi, slično bogovima - mogu i uskrsnuti. Mrtve, pokopane duboko u zaboravljenim rječnicima, knjigama i spisima, mogu jednoga dana oživjeti i ponovo izvršavati svoju komunikacijsku, poetsku ili bilo koju drugu funkciju. Sve to riječ nije sama po sebi, nego po stvaraocu i imaocu svome - čovjeku. Da bi riječ bila pokretačka i stvaralačka, čovjek je mora poznavati i umjeti njome virtuozno vitlati...¹"

To virtuozno vitlanje riječima - to umjetničko stvaranje jezičnim medijem materijaliziralo se u književnosti. U književnosti usmenoj i u književnosti pisanoj. U dva vida čiji je osnovni materijal riječ - riječ kazana i slušana i riječ pisana i čitana. Često nasilno odvajane, i ona starija koja svoje početke vuče iz drevne prošlosti svoga naroda iz agrafijskog perioda trajanja nacionalne zajednice i ona pisana čiju pojavnost bilježimo uz pojavu pisma kao znaka ili simbola riječi, obje dakle književnosti, ili meni prihvatljivije oba vida umjetničkog izražavanja riječima, izraz su nacionalnog bića svoga naroda i smao zajedno predstavljaju nacionalnu književnost. Pogrešno bi bilo zaključiti da je usmena književnost vezana samo za agrafijski ili do-pisani vijek. Ona je samo starija, pa uz vijekove trajanja samo usmene književnosti bilježimo i vijekove usporednih trajanja, utjecaja i interferencija obje nacionalne književnosti ili oba vida nacionalne književnosti. Postoje razdoblja u kojima je ta veza između usmene i pismene književnosti očitija i razdoblja u kojima je njihova veza manje uočljiva, no povezanost njihova traje do danas - uključujući i danas. "Proces prepletanja poetike usmenog i poetike pisanog u nas je bez iznimke u kronološkom slijedu i s obzirom na stilske formacije. Dašto, uvijek adekvatno pojedinom književnom smjeru i ne uvijek u istom intenzitetu. Proces u pravilu očitovan na tri temeljna načina: a/komentiranjem i sakupljanjem, b/ cjelovito inkorporiranim primjerima, c/ govorenjem na narodnu odnosno nasljedovanjem jezika i stila usmenoknjiževnog stvaralaštva i novim osmišljavanjem njegovih motiva i tema²." Iz citata koji cijenim valjanim, vidljivo je da je usmena književnost kao arhaičnija, tradicijska, kao svojevrsni genetski kôd, bila i ostala izvor različitih spoznaja pisanoj književnosti /iako se npr. u periodu srednjovjekovlja utjecaji kreću u oba pravca i od usmene ka pisanoj i od pisane ka usmenoj³/. Govoreći dakle o usmenoj i pisanoj književnosti, svrstavajući ih s pravom u zajedničku kategoriju nacionalne književnosti, ipak moram kazati, govorimo u, najopćenitijoj podjelio dvije poetike, poetici umenoga i poetici pisanoga. Radoslav Katičić⁴ govoreći o književnom djelu kao cjelini koja odražava svoj vlastiti svijet, odnosno o tome da se sadržaj rečenica od kojih je djelo

1 Stjepko Težak: Hrvatski naš svakdašnji, Školske novine - Zagreb 1990. str. 7.

2 Josip Kekez: Usmeno-pisani književni suodnosi, Nikšić 1987. str. 9.

3 O ovom je problemu vrlo razložno i detaljno pisao J. Kekez u svojoj knjizi "Prva hrvatska rečenica" Zagreb 1988.

4 Radoslav Katičić: Jezikoslovní ogladi, Zagreb 1971.

sastavljeno ne odnosi na zbiljski svijet nego na posebni svijet književnog djela te da između osebnog svijeta književnog djela i zbiljskoga svijeta postoji duboka i intimna veza, a što je zajedničko i usmenoj i pisanoj književnosti, smatra da je jezik u književnosti stvaralački za razliku od onoga koji je u izvanknjiževnoj upotrebi i koji je po njemu više instrumentalan. No, i Radoslav Katičić primjećuje da odmah iza toga počinju različitosti u odnosu na usmenu i pisanu književnost. Jezik usmene književnosti ovisan je i o izvanpisano-književnim funkcijama. Naime, jezik usmene književnosti kao svojeobrazni oblik književnoga jezika podliježe normama specifičnima za njegovo osnovno svojstvo - usmenost. I jednom i drugom vidu nacionalne književnosti jedna od funkcija je i komunikacija, no dok pisana književnost svoju komunikacijsku ulogu ostvaruje putem pisma kao znaka, dotle usmena književnost tu komunikacijsku poruku ostvaruje putem izgovorene riječi kao znaka. Izgovorena riječ obogaćena intonacijom, registrom, visinom i dubinom tona, potpomognuta mimikom, gestom, uvijek novom i specifičnom situacijom i auditorijem, ne izlazi doduše izvan književnih okvira, ali se svime ovime obogaćuje. Dugi niz stoljeća prisutna isključivo zahvaljujući auditivnoj memoriji, u ovisnosti i podložna ne samo individualnoj sposobnosti svoga autora i izvođača /što može, a ne mora biti ista osoba/, već i ukusu i mjerilima vrednovanja auditorija od kojih svaki može biti potencijalni prenositelj, usmena je književnost elastično-stabilan⁵ izričaj. Elastičan utoliko što nefiksirana zapisom uvijek ima mogućnost izbora - da se mijenja /ne uvijek i na bolje/, stabilan utoliko što poetika usmenoga pretpostavlja postojanje okvirne sheme, formule - što u kompoziciji, što na jezično-izražajnom nivou djela. Postoje tako kompletne sintagmatske cjeline kao modeli znaka i značenja. Taj je sustav čvrsto fiksiran i snažnije odstupanje od njega izaziva zapravo promjenu vrste, što s druge strane ne isključuje variranje, varijacije i konačno varijante unutar iste vrste, a karakteristika je varijanta da su im sustavi u velikim svojim dijelovima istovjetni, a samo neke pojedinosti različite i polarizirane⁶. I jednom i drugom vidu književnosti zajedničko je - umejtnička uporaba jezika i to u sva tri njegova vida:

a/ tipološkom, b/ rodoslovnom i c/ vrijednosnom. I jedan i drugi vid književnog izričaja predmet su proučavanja znanosti o književnosti, no oba su, a naročito usmeni, s manje ili više uspjeha, proučavale i druge znanosti poput: lingvistike, povijesti, antropologije, etnologije, sociologije, psihologije i muzikologije. Sve su ove znanosti dale neki doprinos u proučavanju književnosti, no pokazalo se da je njihova uloga najdjelotvornija ako ih se shvati kao pomoćne discipline koje svaka iz svoga ugla promatranja doprinose potpunijoj slici književnog djela. Naročito se to odnosi na usmenu književnost kojoj je bitan - konstituirajući elemenat - usmenost kao kategorija. Iako književnost nije statičan i okamenjen fenomen, već ja kao i njegovo osnovno izražajno sredstvo - jezik - živa i promjenljiva /prvenstveno u ovisnosti o prostoru, vremenu i uzorku/ tvorevina šokovite preradbe doživljava usmena književnost od trenutka svoje zapisivačke ere. Problem se javlja kao dvoobrazan. Prvi njegov vid javlja se u želji zapisivača da "Popravi", da "dotjera" nešto anonimno⁷, a drugi u nemogućnosti da se nešto što je od svoga prapočetka namijenjeno tipu prirodne umjetničke komunikacije⁹ prevede u pismo. Brojni nesporazumi i vrlo različiti pristupi u izučavanju usmene književnosti ogledaju se i u njezinim

- 5 Elastično-stabilan - termin sam posudila od prof.dr. Ljudevita Jonkea koji ga je koristio govoreći o varijantama štokavskog književnog jezika.
- 6 Karakteristiku varijanta preuzela sam od prof.dr. Radoslava Katičića koji na ovaj način govori o varijantama nekoga standardnog jezika.
- 7 Anonimna književnost - pretpostavlja da su stvaraoци nepoznati ili da kao nepoznati istinski i ne postoje.
- 8 Narodna književnost - pojam narodna poezija upotrebio je već u 16. stoljeću Michael E. de Montaigne, govoreći o poeziji "narodnoj i nevino prirodnoj", od Montaignea je termin preuzeo Johann G. Herder "Volkslieder" 1778. i 1779. govoreći o narodnoj poeziji u smislu kolektivističke koncepcije nastanka iste, a na što su se nadovezala braća Grimm pridodavši tome romantičarske pojmove prirodne poezije. Naziv narodna književnost zadržao se za oznaku usmene književnosti do danas, no smatramo ga dezinformacijskim i netočnim, pa se služimo terminom usmena književnost, iako ni taj termin nije sveobuhvatan i on daje samo jedpostavnu informaciju, ali ipak možda najtočniju.
- 9 Prirodna umjetnička komunikacija - po K.V. Cistovu /Specifika foljklora v svete teorij informacij, u zborniku Tipologičeskie issledovanija po foljkloru, Moskva 1975. str. 26-43./ koji smatra da usmena književnost pripada tipu prirodne umjetničke komunikacije. U prirodnoj komunikaciji - za razliku od tehničke - jezične se umjetničke tvorevine javljaju u svojoj normalnoj zvučnoj, govornoj egzistenciji i u organskoj povezanosti s tzv. izvantekstovnim elementima.

različitim i brojnim nazivima. Ovisno o koncepciji nazivana je ova književnost pučkom s naglaskom da je stvarana i da živi u prostom i neciviliziranom puku. Nazivana je seljačkom i anonimnom i sljepačkom¹⁰, no najčešće i najduže narodnom i to opet iz pogrešno postavljenog problema i suda o njoj - a to je da je usmena književnost u svom nastajanju kolektivno-narodnog karaktera. Etimološki srodan naziv folklor zbog svoga mnogoznačnog identiteta također je neprihvatljiv /iako ruska i anglo-američka znanost koristi u pravilu uglavnom taj termin/. Činjenica je doduše da je termin već u samom početku svoga objelodanjenja izazvao svojom neodređenošću bezbroj interpretacija. O svim ovima nazivima i pristupima argumentirano i vrlo opsežno pisala je Maja Bošković-Stulli u brojnim svojim studijama i raspravama, pa i ovom prilikom upućujemo na njih¹¹. Termin usmena književnost upotrebljava se po svemu sudeći od 1881. godine, naime te godine u Parizu izlazi Litterature orale de la Haute-Bretagne Paula Sebillota koji litterature orale tj. usmenu književnost smatra samo jednim, uzim dijelom širega i višeznačnoga pojma folklor. U djelu Le Folk-Lore de France 1904. isti je autor označio kao glavne elemente usmene književnosti pripovijetke, pjesme, zagonetke, poslovice i brojalice. Ovaj se termin od tada pa do danas s većim ili manjim odstupanjima u značenju koristio i u Americi /Heda Jason A Multidimensional Approach to Oral Literature "Current Antropology" CHICAGO 1969./. U Sovjetskom Savezu koristili su ga Speranskij, Brodskij kao i suvremeni istraživači ukrajinske usmene književnosti Grigorij A.Nudha i Boris P.Kirdan koji se služe s oba termina usna slovesnist i folklor. Iako Sokolov npr. smatra da termin usmena književnost daje samo "tehnička osobinu pojma", odlučila sam se za upravo taj termin, jer usmenost smatram osnovnim i bitnim faktorom u nastanku, razvoju i životu ovog vida književnosti. Upravo je usmenost svojim zahtjevima i mogućnostima oformila sasvim specifičnu poetiku. Poetiku koja se kroz tekst i teksturu prezentira kao estetski komunikacijski doživljaj i umjetnički oblikovan samo svoj svijet - svijet umjetničkog djela, virtuozno vitlanje riječima - umjetničko stvaranje jezičnim medijem meterijalizirano u književnosti.

Zusammenfassung

Dubravka Poljak - Makaruha

Mündliche und schriftliche Literatur - zwei Arten der Nationalliteratur und - kultur

Mündliche und schriftliche Literatur sind zwei Arten der Nationalliteratur und des Kulturerbes. Sehr oft gewaltsam getrennt - beide Literaturen, oder zwei Arten sowohl mündliche als auch schriftliche, sind nicht nur mit dem gemeinsamen künstlichen Wörtergebrauch sondern auch mit kräftigen Einflüssen Durchdringungen verbunden. In diesem Text versucht man darauf kurz hinzuweisen.

- 10 Sljepačke pjesme - potaknuti proučavanjima A. Lorda koji je na hrvatskim i srpskim epskim pjesmama pokušao provjeriti zakone i karakteristike usmenog stvaralaštva u odnosu na Homerove epove Ilijadu i Odlježu, naša se epska pjesma sasvim pogrešno nazivala i sljepačkom pjesmom.
- 11 Maja Bošković-Stulli: Usmena književnost nekad i danas, Zagreb 1983. Autorica je u ovoj knjizi problemu terminologije i pristupu u izučavanju usmene književnosti posvetila 114 stranica teksta.